

ERŐS FERENC

IDENTITÁS ÉS ASSZIMILÁCIÓ¹

ERICH FROMM, BRUNO BETTELHEIM ÉS ERIK H. ERIKSON AMERIKAI PÁLYÁJA

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.2

ABSZTRAKT

A tanulmányban három neves pszichoanalitikus, Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson pályafutását hasonlítom össze, tudománytörténeti és tudásszociológiai szempontból. Mindhárman Közép-Európából származtak, zsidó családokból, és a harmincas években emigráltak Amerikába. Életművük Amerikában bontakozott ki, de meghatározóak voltak európai tapasztalataik és kérdéseik: a szabadság értelme, a túlélés dilemmája és az identitás mibenléte. Az ötvenes és hatvanas években nemcsak pszichoanalitikusként és társadalomtudományi gondolkodóként, hanem közértelmiségiként is ismertek és népszerűek voltak. Mára azonban „elfelejtett értelmiségiekké” váltak: a cikk bemutatja, milyen társadalmi, tudományos, politikai és személyes tényezők játszottak közre hírnevük hanyatlásában.

Kulcsszavak: Erich Fromm, Bruno Bettelheim, Erik H. Erikson, identitás, zsidóság, Amerika, asszimiláció, pszichoanalízis, náciizmus, közértelmiségiek

IDENTITY AND ASSIMILATION. FROMM'S, BETTELHEIM'S AND ERIKSON'S CAREERS IN AMERICA

ABSTRACT

The essay attempts to compare the careers of three famous psychoanalysts, Erich Fromm, Bruno Bettelheim, and Erik H. Erikson from the point of view of the history of science and the sociology of knowledge. All of them came from Central Europe, from Jewish families. Their life work unfolded in America, but their thinking had been determined by their European experiences and questions: the meaning of freedom, the dilemma of survival, and the nature of identity. In the 1960s and 1970s they were respected not only as psychoanalysts and social thinkers, but as public intellectuals, too. For today, however, they became “forgotten intellectuals”. The essay points out those social, scientific, political, and personal factors that played a part in their decline.

Keywords: Erich Fromm, Bruno Bettelheim, Erik H. Erikson, identity, Judaism, America, assimilation, psychoanalysis, Nazism, public intellectuals

---

¹ Ez a tanulmány bővített változata annak az előadásnak, amelyet a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 23. őszi konferenciáján tartottam 2015. október 9-én.

IDENTITÁS ÉS ASSZIMILÁCIÓ

ERICH FROMM, BRUNO BETTELHEIM ÉS ERIK H. ERIKSON AMERIKAI PÁLYÁJA

Ez az írás része egy hosszabb távú projektnek, amely a közép-európai pszichoanalitikusok két világháború közötti emigrációjával foglalkozik, különös tekintettel azokra a magyarországi származású analitikusokra, akik Németországban, majd az Egyesült Államokban leltek új hazára, mint például Alexander Ferenc, Róheim Géza, Margaret Mahler és Radó Sándor, vagy Angliában, mint Bálint Mihály vagy Melanie Klein.² A közép-európai pszichoanalitikusok emigrációja szerves részét alkotta annak az értelmiségi exodusnak, amely – mint Peter Gay írja – „*az átültetett intellektus, tehetség és tudományosság olyan kollektívját hozta létre, amelyet a világ korában sohasem látott*” (Gay 1968:12). Az emigráció-történet egyik alapműve,³ a Fleming és Bailyn által szerkesztett *The Intellectual Migration* című kötet (Fleming–Bailyn 1969) függeléke 300 kiemelkedő emigráns nevét tartalmazza, köztük 13 pszichoanalitikusét: Franz Alexander, Bruno Bettelheim, Edward Bibring, Helene Deutsch, Erik H. Erikson, Otto Fenichel, Erich Fromm, Frieda Fromm-Reichmann, Heinz Hartmann, Karen Horney, Ernst Kris, Wilhelm Reich és Theodor Reik. Lewis A. Coser (1982) részletesebben foglalkozik az Amerikába emigrált pszichológusok és pszichoanalitikusok pályájának alakulásával. Úgy véli, hogy a pszichológusok mint csoport (a „*Gestaltos*” Kurt Lewin körének kivételével) személyes karrierjük és tanításaik fogadtatása szempontjából kevésbé voltak sikeresek, mint a pszichoanalitikusok, akik mind életpályájuk alakulása, mind pedig szakmai befolyásuk szempontjából „*jó időben érkeztek jó helyre*” (Coser 1984:42). Coser négy ilyen „sikertörténetet” vázol fel: Erik Erikson, Bruno Bettelheim, Erich Fromm és Karen Horney életútját. Ebben a tanulmányban Erikson, Bettelheim és Fromm életpályáját hasonlítom össze, nem csupán azért, mert a legsikeresebb emigráns analitikusok közé tartoztak, hanem azért is, mert életpályájuk és szerepeik alakulása, valamint recepciójuk története számos ponton mutat tanulságos párhuzamokat. Összehasonlításukat nagy mértékben megkönnyíti, hogy nemrég jelent meg Lawrence J. Friedman amerikai történész terjedelmes monográfiája Fromm, „a szeretet prófétája” életéről és munkásságáról (Friedman 2014)⁴, és ugyancsak Friedman publikálta az eddig legrészletesebb Erikson-életrajzot is „*az identitás építészéről*” (Friedman 1999). Bettelheimről ugyancsak számos fontos biográfia született az elmúlt években (Sutton 1996, Pollak 2005).⁵ Paul Roazen amerikai politológus és pszichoanalízis-történész *Political theory and the psychology of the unconscious* című könyvében (Roazen 2000) remek esszék olvashatók mind a három analitikusról. Írásomban nagy mértékben ezekre a szerzőkre támaszkodom.

---

² Lásd erről részletesebben: Erős 2013, Mészáros 2008.

³ A fasizmus elől Amerikába menekült társadalomtudósok életútjának számos feldolgozása közül lásd még pl. Jay 1968, Bodek–Lewis (szerk.) 2010.

⁴ Frommról sok más intellektuális életrajz is megjelent, lásd pl. Burston 1991, Durkin 2014.

⁵ Richard Pollak magyarul is megjelent könyve *Az igazi Bruno Bettelheimről* nem annyira rekonstruáló, mint inkább leleplező szándékkal mutatja be az egykor nagy hírű pszichoanalitikus életét és művét.

„Hogyan legyünk elfelejtett értelmiségiek?” – teszi fel a kérdést Neil McLaughlin kanadai szociológus egy reputációtörténeti esettanulmányában (McLaughlin 2008), amely Erich Fromm felemelkedésének és bukásának tudás- és tudományszociológiai hátterét vizsgálja. Fromm „esetét” a posztmodern gondolkodás egyik vezéralakja, Jacques Derrida „esetével” veti össze. Míg Derrida rendkívüli gyorsasággal szerzett hírnevet és tekintélyt az amerikai akadémiai életben, Fromm reputációja az utóbbi évtizedekben erősen lehangyatlott. Erikson és Bettelheim, akikre McLaughlin szintén hivatkozik, ugyancsak ilyen „felejtés” áldozata lett, olyan, egykor nagyhatású társadalomtudósokkal együtt, mint C. Wright Mills, David Riesman vagy Margaret Mead. Ez nem azt jelenti, hogy a tudomány- és eszmetörténet ne tartaná őket számon, hogy ne olvassák egyes könyveiket, s hogy ne kerülhetnének be ma is különféle tankönyvekbe vagy szöveggyűjteményekbe (mint Erikson)⁶, hanem azt, hogy egyre inkább feledésbe merül az a *kontextus*, amelyben műveik létrejöttek, és az a közeg, amelyben *eredeti* hatásukat kifejtették.

Fromm, Bettelheim és Erikson, azon túl, hogy pszichoanalitikusként tevékenykedtek, „*public intellectual*”-ek, közértelmiségiek voltak. Az amerikai értelmiségiek azon csoportjához tartoztak, akik szűkebb szakmájuk művelése mellett sokszor hallatták hangjukat a legkülönbözőbb társadalmi és politikai kérdésekben, gyakran szerepeltek a nyilvánosság előtt, könyveik egy időben nagy népszerűségnek örvendtek, olykor több százezer példányban kerültek forgalomba, nem csak angolul, hanem más nyelveken is. Megnyilatkozásaik megosztották a szakmai és a tágabb közvéleményt, sokszor kerültek parázs viták középpontjába.⁷

Mindhárman nagyjából egyidőben éltek, és mindhárman Európából, német nyelvterületről származtak. Fromm 1900-ban született a Majna menti Frankfurtban, Erikson 1902-ben Karlsuhében, Bettelheim pedig 1903-ban Bécsben. Hitler hatalomra jutása után mindhárman Amerikába emigráltak, Fromm és Erikson már 1933-ban elhagyta Németországot, Bettelheim pedig 1939-ben a megszállt Ausztriát. További életét Erikson és Bettelheim mindvégig az Egyesült Államokban töltötte, az előbbi 1994-ben, az utóbbi 1990-ben halt meg. Fromm 1949 és 1965 között főként Mexikóban élt, 1974-ben pedig visszaköltözött Európába, és Svájcban halt meg 1980-ban. Terápiás intézetekben és magánrendelőikben folytatott pszichoanalitikus tevékenységük mellett életük nagy részében mindhárman egyetemeken tanítottak, Bettelheim a Chicagói Egyetemen, Erikson a Yale-n és a Berkeley-n, Fromm pedig a Mexikói Autonóm Egyetemen és a New York-i Egyetemen (NYU).

Mindhárman zsidó származásúak voltak, Fromm és Bettelheim mindkét, Erikson pedig anyai ágon. Bettelheim asszimilált, szekuláris bécsi zsidó kereskedőcsaládban nőtt fel. Fromm ugyancsak kereskedőcsaládból származott, és ortodox zsidó vallási nevelésben részesült. Már középiskolás korában hallgatója lett a modern ortodoxia egyik központjának, a frankfurti Szabad Zsidó Tanháznak. Ezen a híres szabadegyetemen

6 Ha álmából felébresztünk egy pszichológia vagy szociológia szakos egyetemi hallgatót, és megkérjük, mondjon egy szociálpszichológiai kísérletet, akkor bizonyára Stanley Milgram „áramütéses” vagy Philip Zimbardo „börtönös” kísérletét fogja mondani. Ha azt kérdezzük tőle, mi jut eszébe arról, hogy identitás, akkor (a saját, létező vagy nem létező) identitásán kívül nagy valószínűséggel Erikson neve fog eszébe jutni. Joggal, hiszen Erik H. Erikson életciklus- és identitáselméletét a társadalomtudományi, pedagógiai és pszichológiai stúdiumok széles körében tanítják ma is, a szocializáció elméleteitől a fejlődéslélektanig és a klinikai pszichológiáig vagy a pszichopatológiáig. Ha azonban azt kérnénk, említse meg Erikson legfontosabb műveit, valószínűleg egyet sem tudna megnevezni, holott számos könyve jelent meg, némelyikük magyarul is olvasható. (Erikson 1950/2002, 1958/1991)

7 Hogy csak néhány ismertebb példát említsek, Noam Chomsky, Susan Sontag, a neurológus Oliver Sachs, vagy az antipszichiátria atyjának tekintett Thomas Szasz.

tanított többek között Martin Buber és Saul Rosenzweig, Fromm tőlük sajátította el a judaizmus filozófiáját, majd a judaizmussal szakítva a marxizmus híve lett. A zsidó messianizmus és a kabalisztikus miszticizmus azonban – különböző formákban – egész életművére nagy hatással volt.⁸ Erikson ugyancsak szekuláris családban nőtt fel, nevelőapja zsidó orvos volt, vérszerinti apja révén azonban dán protestáns családból származott. Zsidóságát nem tagadta meg, de erősen vonzódott a lutheri kereszténységhez, és át is tért a protestáns hitre. Pszichohistóriai főművét, *A fiatal Luther-t* (Erikson 1958/1991) nem véletlenül szentelte a reformáció megalapítójának. Emellett Eriksonra és Frommra egyaránt nagy hatással voltak a keleti vallások és kultúrák, így a buddhizmus (Fromm–Suzuki 1986) és a hinduizmus is (Erikson 1969).

Fromm és Erikson, akik még időben emigráltak, nem voltak közvetlen elszenvedői az üldözéseknek, de Európában maradt hozzátartozói közül többen a holokauszt áldozatai lettek. Bettelheimet viszont, aki Ausztriában maradt, 1938-ban, nem sokkal az Anschluss után a Gestapo Bécsben letartóztatta, majd Dachauban, onnan a buchenwaldi koncentrációs táborba hurcolták. 1939 végén azonban szerencsés körülmények között, befolyásos amerikai ismerőseinek segítségével sikerült kiszabadulnia a lágerből, és közvetlenül ezután Amerikába emigrálnia.⁹

Élettörténetük is indokolja, hogy mind a három analitikus gondolkodásmódjában és elméletalkotásában meghatározó jelentőségű volt az európai fasizmus és a náciizmus tapasztalata. Mindhárman egyetlen évtized alatt, 1940 és 1950 között publikálták azokat az írásait, amelyek későbbi műveik diszkurzusát is megalapozták – és amelyeknek elsődleges reputációjukat is köszönhatték. 1941-ben jelent meg Fromm főműve, a *Menekülés a szabadság elől* (Fromm 1941/1993), amelyben összefoglalta és egyben továbbgondolta a frankfurti Társadalomkutató Intézet keretében végzett elméleti és empirikus kutatásainak, valamint pszichoanalitikusként folytatott terápiás munkájának eredményeit. Ez a könyv Wilhelm Reich 1933-ban megjelent műve, *A fasizmus tömegpszichológiája* (Reich 1933/1970) és Kolnai Aurél 1939-es könyve, *A Nyugat elleni háború* (Kolnai 1939) mellett az egyik első átfogó, még a holokauszt előtt született hozzájárulás volt a náciizmus hatalomra jutása társadalomlélektani okainak és következményeinek megértéséhez.

Bettelheim a buchenwaldi és dachau koncentrációs tábor foglyaként személyesen is megtapasztalhatta, hogyan működik a náci terror a maga szörnyű valóságában. A táborokban átélt személyes élményein és megfigyelésein alapult 1943-ban publikált tanulmánya, az *Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben* (Bettelheim 1943/1988), amely az első szisztematikus beszámoló és pszichológiai elemzés volt a koncentrációs táborok belső világáról – megelőzve olyan szerzőket, mint Viktor Frankl, Eli Wiesel, Primo Levi vagy Kertész Imre. Ez az írás – amely, mint első híradás, annak idején megdöbbentette az amerikai közvéleményt – a holokauszt traumájával és a túléléssel foglalkozó irodalom egyik paradigmatisz alapművévé vált, annak ellenére, hogy Bettelheimnek az „igazi” megsemmisítő táborok, Sobibor, Treblinka, Bergen-Belsen vagy Auschwitz gázkamrái elől még sikerült megmenekülnie.¹⁰

8 Fromm messianizmusáról lásd Löwy 1998.

9 Lásd erről Bettelheim saját beszámolóját (Bettelheim 1988, 21–22, és Pollak 2005 88–98).

10 Bettelheimet követően, David Boder amerikai pszichiátertől származik az első olyan professzionális mű, amely a koncentrációs táborok túlélőinek lelki problémáival foglalkozik, túlélőkkel készített interjúk alapján (Boder 1949, lásd még Kellermann 2009).

Erikson paradigmaticus főműve, a *Gyermekkor és társadalom* (Erikson 1950/2002) már a holokauszt után, 1950-ben jelent meg, de előzményei visszanyúlnak a második világháború időszakára. A Bécsben Anna Freud tanítványaként kiképzett analitikus bostoni és Yale-egyetemi előzmények után 1939-ben került a Berkeley Egyetemre, ahol az ott működő gyermekjóléti intézet, az Institute of Child Welfare munkatársa lett. Ennek az intézménynek fontos szerep jutott a háborús erőfeszítésekben is. A második világháború kitörése, majd az Egyesült Államok 1941-es hadbalépése után a Roosevelt-kormányzat, a hadsereg és a hírszerző szervezetek hatalmas anyagi és szellemi energiákat mozgósítottak abból a célból, hogy képet nyerjenek az ellenséges hatalmak, elsősorban Németország és Japán, valamint szövetségeseik politikai és katonai vezetőinek, hivatalnokainak, katonáinak és egész lakosságának pszichológiai profiljáról, karaktervonásairól, viselkedésük kulturális, társadalmi és ideológiai beágyazottságáról. Ennek óriási jelentősége volt katonai szempontból is, mivel az amerikai vezetők felismerték, hogy a háborús propagandának tekintetbe kell vennie a hadban álló, illetve legyőzendő országok lakosságának lelkiállapotát, karakterológiai sajátosságait, és ezt a tudást a háború után is alkalmazniuk kell a „náciatlanítás” és a totális rendszer helyébe lépő demokratikus intézményrendszer majdani kialakítása során. Nem utolsó sorban pedig nagy fontossággal bírt az Amerikával akkor szövetséges viszonyban lévő sztálini Szovjetunió belső viszonyainak, politikai-ideológiai és pszichológiai arculatának megismerése is. Az amerikai hatóságok emigráns és „bennszülött” társadalomtudósok, szociológusok, antropológusok egész hadát vonták be különböző formákban és szinteken ezekbe a többnyire titkos feladatokba. Köztük volt például Gregory Bateson, Margaret Mead, Ruth Benedict, Henry Murray, Kurt Lewin, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Max Horkheimer, és nem utolsósorban Erikson is.¹¹ Az ő feladata főként annak vizsgálata volt, hogy Hitler és a náciizmus hogyan hatott a német ifjúságra, melyek voltak azok a családi, nevelési, szocializációs, kulturális és közösségi minták, amelyek elősegítették a náciizmus térhódítását és a hitleri propaganda tömegmértű hatását. Ez a kérdéssel nem állt távol „a tekintélyelvű személyiség” klasszikus adornói koncepciójától, de míg ez elsősorban Sigmund Freud ösztön- és libidóelméletére támaszkodott, Erikson Anna Freudnak az énnel és az elhárító mechanizmusokkal kapcsolatos felfogásából indult ki, amelyben nagy hangsúlyt kapott az „agresszorral való azonosulás” fogalma. A német ifjúságról és egyben saját identitásáról alkotott képét nagyban befolyásolták Németországban szerzett diákkori élményei is, különösen kamaszkori „vándorlásai” (*Wanderschaft*) idején. Az ifjúkorral kapcsolatos felfogását az Anna Freud gyermekpszichoanalitikus szemináriumán szerzett ismeretei mélyítették el, továbbá kapcsolatai olyan analitikus pályatársakkal, mint Heinz Hartmann, Paul Federn vagy August Aichhorn, a pszichoanalitikus pedagógia egyik úttörője, aki *Utat vesztett ifjúság* címmel írt könyvet a fiatalkorú bűnözésről és a serdülőkori krízisek lélektani hátteréről (Aichhorn 1925).

A berkeley-i intézetben végzett munkájának eredményeként született Erikson első pszichohistóriai tanulmánya, a *Hitler gyermekkorának legendája*, ami a *Gyermekkor és társadalom*-ban jelent meg, más írásokkal együtt, köztük a Maxim Gorkij gyermekkoráról szóló, ugyancsak pszichohistóriai dolgozattal (Bettelheim 1950/2002, 355–386), amely már nem német, hanem szovjet témát dolgozott fel, Mark Donszkoj szovjet filmrendező *Gorkij gyermekkorára* című, 1948-ban készült, meglehetősen sematikus filmje alapján. Ebben az írásában Erikson párhuzamot vélt felfedezni a protestantizmus megjelenése és a bolsevik forradalom között.

---

¹¹ Hasonlóképpen, a brit kormány is nagy erőket mozgósított a „náci lélek” tanulmányozására (lásd Pick 2012).

A Hitler- és Gorkij-tanulmány megelőzte Erikson híressé vált későbbi pszichohistóriai monográfiáit, *A fiatal Luther-t* (1958/1991) és a *Gandhi igazságát*-t (1969). Már a Hitler-tanulmányban megjelennek identitáselméletének főbb támpontjai, különös tekintettel a serdülőkori krízis problémájára. Hitler ifjúkori identitásválsága Erikson szerint nem pusztán személyes patológiájának megnyilvánulása volt, hanem egyúttal kifejezte a német nemzeti identitás válságát is, amely egyenes úton vezetett agresszióhoz, destrukcióhoz, gyűlölethez, a háború és a holokauszt szörnyűségéhez. Erikson szavaival: „*az identitásprobléma szörnyű természetébe való bepillantás megvilágíthat valamit ama ténnyel kapcsolatban, hogy több százezer német részt vett a »zsidó probléma« megoldásában, több millió pedig elfogadta azt*” (Erikson 1950/2002:353). Hitler és a német ifjúság identitásválságának tanulmányozása azonban nem önmagában vett célja volt Eriksonnak, hanem részét képezte egy nagyszabású projektnek, amely az identitásprobléma „szörnyű természetével” egy „felebaráti alapú, magábfoglalóbb” identitást állított szembe. Ehhez a projekthez Erikson számára kézenfekvően adódott új hazája, Amerika, „*egy olyan ország, amely az összes identitásból, amelyet választópolgárai magával hoztak, valamiféle szuperidentitást kísérel meg létrehozni*” (uo:280).

A pszichohistóriai megközelítéssel párhuzamosan dolgozta ki Erikson a személyes identitás fejlődési szakaszaira vonatkozó ún. epigenetikus modelljét.¹² Pszicho-szociális elmélete szerint (amely Freud pszicho-szexuális elméletével polemizál), a fejlődés ideális célja minden egyes szakaszban, a csecsemő- és kisgyermekkortól a serdülőkorig és a felnőttkorig ugyancsak valamifajta „szuperidentitás” létrehozása. Az egyes korszakokra jellemző társas konfliktusok megoldásától függ, hogy megvalósul-e a független, stabil, magabiztos és kreatív egyén „szuperidentitása”, vagy pedig egymásra torlódo identitásválságok roncsolják szét az individuumot, aki megreked a gyermeki dependenciákban, és egyre inkább fogékonyvá válik minden olyan hatalom és ideológia elfogadására, amely a biztonság illúzióját nyújtja számára. A fenyegető „agresszorral” – szülővel, nevelővel, tanárral, diktátorral – való azonosulás nem más, mint védekezési mechanizmus, folyamatos „menekülés a szabadság elől”, egyre keményebb kötelékek szorításában. Éppen ez a heteronóm, nem szabad, folytonosan védekező ember, másnéven a tekintélyelvű, antidemokratikus személyiség képezi Fromm szerint a fasiszta mozgalmak karakterológiai bázisát is.

Erikson és Fromm mint Németországból származó emigránsok az Európából magukkal hozott kérdéseiket amerikai tapasztalataikkal vetették egybe, és a szabadságot, a cselekvés, a döntés, az ellenállás, az identitás és az alkotás szabadságát kérték számon az őket befogadó amerikai társadalmon. Bettelheimet ugyancsak a szabadság problémája foglalkoztatta, az a kérdés, hogy hol van az a „végső határ”, amelynél az ember már nem csak belső szabadságát, autonómiáját, lelki függetlenségét adja fel, amikor már senkivel, még az agresszorral sem képes azonosulni, hanem lelki és testi énjét egyaránt feladva élőhalottként, „muzulmánként” vonzolja magát – még egy ideig – a koncentrációs táborban.¹³ „*A koncentrációs tábor – írja Bettelheim – a Gestapo laboratóriuma volt, ahol a szabad embereket, mindenekelőtt a náci rendszer legádázabb ellenségeit olyan dezintegrációs eljárásnak vetették alá, amely megszüntette autonóm egyéniségüket*” (Bettelheim 1989:82). Rámutat arra is, hogy a dezintegráció folyamatát „csak érett és magabiztos emberekből álló” demokratikus ellenállási

12 Lásd „*Az életciklus és az az identitás epigenezise*” című tanulmányát, amely magyarul egy kötetben jelent meg a Luther-könyvvel (Erikson 1950/1991:437–496).

13 Lásd erről Giorgio Agamben olasz filozófus könyvét (2002), amely sok szempontból Bettelheimre támaszkodik.

csoportok tudták megtörni, amelyek képesek voltak egymás segítésére, a szolidaritásra. Bettelheimet koncentrációs tábort járt pszichológusként mindvégig a végső határ kérdése és a túlélés lehetősége foglalkoztatta – új hazájának körülményei között is. Egymást követő könyveiben és tanulmányaiban a szélsőséges helyzetekre való reagálás különféle módjait kutatta: az autizmust mint bezárkózást az „elhagyott erődbe” (Bettelheim 1967), a skizofréniát mint a személyiség dezintegrációját (Bettelheim 1988:83–98), vagy az önpusztító viselkedéseket és az öngyilkosságot (uo.:168–174), amellyel ő maga fejezte be életét 87 éves korában.

Fromm, Erikson és Bettelheim a szabadság, az alávetettség és a túlélés problémájának felvetése révén újra és újra kemény morális leckékben részesítette az amerikai társadalmat. Bettelheim szemére vetette az amerikaiknak, hogy naiv jóindulatuk és tapasztalathiányuk miatt fogalmuk sincs arról, milyen lehet a zsarnokság, a hitleri vagy a sztálini rendszer uralma alatt élni. Elképzelni se tudják, hogyan kerülhettek a totalitarizmus bűvkörébe még olyan emberek is, akik korábban meggyőződéses ellenfelei voltak a hitlerizmusnak vagy a sztálinizmusnak, hogyan ment végbe náluk az agresszorral való azonosulás, és hogyan keletkezett bennük bűntudat akkor is, ha mindvégig pontosan tudták, hogy ártatlanul hurcolják meg őket (Bettelheim 1952/1986). Fromm az elidegenedést, a konformizmust, a piacorientált, „birtokló létmódot”, a szeretet hiányát és az emberi kapcsolatok kommercializálódását ostromozta,¹⁴ Erikson pedig a családon belüli és a generációk közötti kapcsolatok meglazulását, az individualizmus térhódítását tette felelőssé az amerikai fiatalság körében eluralkodó deviáns jelenségekért és a „túlzásba vitt” lázadó törekvésekért (Erikson 1964).

Pszichológiai előfeltevéseikből kiindulva az ötvenes és hatvanas években mindhárman erőteljesen társadalomkritikai hangot ütöttek meg, kritikájuk legfőbb célpontja az emberi kapcsolatok kiürülése, a fogyasztói társadalom és a tömegkultúra személyiségtorzító hatása volt. Míg azonban Erikson és Bettelheim a pszichológus szakértő nézőpontjából, elsősorban a családi élet, a nevelés és felnövekvő egyén identitásproblémái kapcsán vetett fel fontos társadalmi kérdéseket, Fromm közvetlenül is bekapcsolódott társadalmi és politikai mozgalmakba. Szocialista és marxista elkötelezettségét Németországból, a frankfurti iskola egykori tagjaként hozta magával, és Amerikában is tagja lett különféle szocialista köröknek és marxista csoportosulásoknak. A békekemmozgalom és az antinukleáris mozgalom híveként az erőpolitikát, a hidegháborút, a szovjet expanzionizmust és az amerikai imperializmust egyaránt elítélte. Kapcsolatokat keresett progresszív, enyhüléspárti amerikai politikusokkal, köztük Adlai Stevensonnal, William Fulbrighttal, sőt John Kennedy elnökkel is, a hatvanas években pedig Moszkvában is részt vett egy békekongresszuson. A hruscsovi korszak kelet-európai menedzser-szocializmusát, a „gulyáskommunizmust” azonban éppúgy elvetette, mint a nyugati kapitalista rendszereket. Különféle „harmadik utas” platformokat javasolt – neves barátjával és harcostársával, Polányi Károllyal együtt – a „demokratikus szocializmus” vagy a „szocialista humanizmus” eszméinek elterjesztése céljából – Nyugaton és Keleten egyaránt. Ennek keretében *Let Man Prevail* címmel szocialista kiáltványt és programot állított össze. A hatvanas években nagy erőfeszítéseket tett kelet-európai másként gondolkodó marxista filozófusok támogatására, főként Lengyelországban, Csehszlovákiában és Jugoszláviában. Fórumot biztosított írásaik megjelentetésére, szoros barátságot kötött Adam Schaff lengyel filozófussal, és kapcsolatokat tartott fenn a jugoszláviai Praxis kör gondolkodóival. Politikai aktivizmusára jellemző, hogy amikor egyik távoli rokonát, a disszidens kommunista

¹⁴ Lásd Fromm magyarul is megjelent, számos kiadást megért népszerű műveit: A szeretet művészete (1984), Zen-buddhizmus és pszichoanalízis (1986), Birtokolni vagy létezni? (1994). Ezekről lásd részletesebben Erős 2001:193–211.

Heinz Brandtot a keletnémet hatóságok elrabolták az NSZK-ból és börtönbe zárták, Fromm – a Nobel díjas filozófus és békeharcos Bertand Russell közvetítésével – Walter Ulbricht NDK pártvezetőnél és Hruscsovnál járt közre Brandt kiszabadítása érdekében. Akciója végül sikerrel járt.¹⁵

Húien Frankurtból hozott freudomarxista elkötelezettségéhez, Fromm Amerikában is Marx és Freud örökösének vallotta magát – annak a radikális humanizmusnak a jegyében, amelyet mindkettőjüknek tulajdonított. Számos írásában elemezte Marx és Freud emberfelfogását, kísérletet tett arra, hogy mindkettőt újraértelmezze és a modern társadalom problémáira alkalmazza tanításait. Éppen ezért mind az ortodox marxisták, mind az ortodox freudisták szemében „revizionistának” minősült. Fromm marxizmusa a fiatal Marx antropológiai humanizmusához kapcsolódott (Fromm 1961), Freudban pedig a marxi radikális humanizmus továbbvitelét látta, aki a tudattalan felfedezésével tudományos vizsgálat tárgyává tette az emberben működő irracionális erőket, és feltárta annak útját is, hogy miként lehet ezeket az erőket legyőzni. Ugyanakkor elvetette Freud biológiai determinizmusát, ösztön- és libidóelméletét, nemkülönbön emberfelfogásának pesszimizmusát és terápiás hozzáállásának autoriter vonásait (Fromm 1959). Felfogására talán a kölcsönösséget és az empátiát hangsúlyozó magyar pszichoanalitikus, Ferenczi Sándor volt a legnagyobb hatással, akivel a húszas években személyesen is megismerkedett egy másik nagyhatású analitikus, Georg Groddeck társaságában. Fromm volt az, aki már 1958-ban kísérletet tett Ferenczi rehabilitálására. „A történelem sztálinista újraírásának”, karaktergyilkosságnak nevezve azt a módszert, ahogyan Ernest Jones brit analitikus Freudról szóló életrajzában Ferencziről azt állította, hogy élete utolsó éveiben, Freuddal szembekerülve, elmebetegségben szenvedett.¹⁶ Jones Freud-életrajzát Bettelheim is alapos bírálatban részesítette, rámutva arra, hogy a brit szerző mennyire nem ismeri vagy nem érti azt a bécsi kulturális miliőt, amelyben a pszichoanalízis megszületett (Bettelheim 1989:39–56).

Bettelheim és Erikson ugyancsak ambivelensen viszonyultak a pszichoanalízis alapító atyjához. Hűséget fogadva szelleméhez, modernizálni kívánták Freudot, „asszimilálni” őt az amerikai kultúrához vagy legalábbis annak bennük élő képéhez, ha nem is egészen olyan irányban és nem is annyira radikálisan, mint Fromm. Mindketten egy Freud utáni, kevésbé patriarkális, szociológiailag és interperszonálisan érzékenyebb Freudot akartak meghonosítani Amerikában, olyan pszichoanalízist, amely nem az egyén és a kultúra közötti kibékíthetetlen ellentétre, a freudi „rossz közérzetre”, hanem az alkalmazkodásra, a kompromisszumra, az „elégességére” helyezi a hangsúlyt. Ezt fejezi ki Bettelheim egyik leghíresebb könyvének címe: *Az elég jó szülő* (1987/1994). Erre szolgál az identitás eriksoni kulcsfogalma is, amely nem cáfolja az eredeti freudi felismerések érvényességét, ugyanakkor új megvilágításba helyezi őket. „Az *identitás tanulmányozása...* – írja Erikson – *ugyanolyan stratégiai fontosságú a mi időnkben, mint a szexualitás tanulmányozása volt Freud idejében. Az effajta történeti viszonylagosság egy terület fejlődésében azonban... nem akadályozza meg eleve az alapelv következetességét és a megfigyelhető tényekhez való folytatólagos közelséget. Freud felfedezései egy elmezavar neurotikus részének szexuális kóroktanát illetően ugyanolyan igazak a mi betegeinkre, mint amilyen igazak voltak az övéire, az identitás elvesztésének nehézsége pedig, ami a mi figyelmünk homlokterében áll, ugyanúgy terhet rótt Freud betegeire, mint a mieinkre, ahogy ezt az újraértelmezések kimutatják*” (Erikson 1950/2002:280–281).

---

15 Lásd erről részletesebben: Friedman 2004.

16 Lásd erről részletesebben Erős 1991, Bacciagaluppi 1993.

A hetvenes-nyolcvanas években Fromm, Bettelheim és Erikson hírneve és tekintélye erősen fogyatkozni kezdett. Ennek számos oka volt, de hanyatlásukat és bukásukat jórészt mindhárman annak köszönheték, aminek felemelkedésüket is: közértelmiségi szerepvállalásaiknak, amelyek révén írásaik és más megnyilatkozásaik az akadémiai tudományosság, a módszertan bővületébe esett szociológia és pszichológia számára túl populárisnak, a nagyközönség számára túlságosan tudományosnak tűntek. Fromm az „*establishment*” számára túl radikális volt, a hatvanas évek végén kezdődő diákmozgalmak szemében viszont inkább konzervatívnak tűnt. Erikson távolsággal és csekély rokonszenvvel szemlélte a diákmozgalmakat, Bettelheim pedig egyenesen betegnek, paranoidnak, sőt „neonácinak” nevezte a lázadó diákokat (Roazen 2000:138).

Már életükben elkezdődött kirekesztésük és diszkreditációjuk, amely azután örökségükre is kiterjedt. Hármójuk közül Bettelheim járt a legrosszabbul. Szakmai és morális hitelét egyaránt kétségbe vonták, szabályos karaktergyilkosság áldozata lett. Nem sokkal halála után kezdtek megjelenni azok a leleplező újságcikkek, amelyekben azzal vádolták, hogy az autista és más súlyos lelki zavarokkal küzdő gyermekek általa vezetett nevelőotthonában, a chicagói Sonia Shankman ortogenetikus iskolában ő és munkatársai durván, erőszakos módon bántak a gyerekekkel, súlyos visszaéléseket követettek el, lelki terrort és testi fenyegetéseket alkalmaztak. Bettelheimet többen felelősnek tartották az egyik otthonlakó, egy tizennégy éves fiú öngyilkosságáért is.¹⁷ Bár ezeket a vádakokat sohasem bizonyították be teljes mértékben, kétségtelen, hogy Bettelheim vasfegyelmet követelve gyakran alkalmazott erőszakos módszereket, mintegy reprodukálva táborbeli helyzetét, amelyben ő volt az erőszak áldozata. Mindezek a vádak tovább rombolták Bettelheim hírnevét, mivel már életében is kétségbe vonták személyének és munkáinak hitelét. Többször felmerült a gyanú, hogy életrajzát is meghamisította, vagy legalábbis megszépítette. „Sarlatánsággal” is vádolták, bécsi évei alatt ugyanis nem szerzett sem pszichológus diplomát, sem pszichoanalitikus képzettséget, valójában művészettörténetből doktorált, bár melléktárgyként pszichológiát is tanult, és egy ideig pszichoterápiás kezelésben részesült. Plágiumvád is többször felmerült ellene, elsősorban *A mese bővülete és a bontakozó gyermeki lélek* című, Magyarországon is jól ismert könyve kapcsán (Bettelheim 1986).

Legvitatottabb műve azonban éppen az lett, amelynek eredetileg hírnevét köszönhette: az 1943-as láger-tanulmánya. Volt fogolytársai és más, későbbi olvasói és kritikussai, közülük legprovokatívabban Terrence Des Pres amerikai író, kétségbe vonták dachau-i és buchenwaldi tapasztalatainak hitelességét és őszinteségét, szemére vetve, hogy társainak nagyrészét az „agresszorral”, vagyis a tábori őrökkel, a Gestapóval való azonosulással vádolja, arctalan tömegnek, autonómiájuk maradékától is megfosztott gyermeki lényeknek tekinti őket, miközben önmagát autonómnak és „ellenállónak” stilizálja át (Des Pres 1976:18–171).¹⁸ Az igazság valószínűleg ennél sokkal összetettebb, mindenestre az a kérdés, hogy meddig tart a normalitás, és hol kezdődik a patológia konformizmus, Bettelheimet egész életében foglalkoztatta. Idős korában Woody Allen *Zelig* című filmjében ő maga lépett fel, mint egy *fiktív* eset *valóságos* szakértője. A Zelig-jelenségről a filmbeli interjúban így nyilatkozott: „Azt a kérdést, hogy Zelig pszichotikus volt-e, vagy pedig csak szélsőségesen neurotikus, a végtelenségig vitatták orvosai. Én magam azt hiszem, hogy érzései nem nagyon különböztek a normalistól. Azt, amit jól alkal-

17 Pollak (2005) több egykori bentlakó, hozzátartozó és munkatárs emlékezéseivel támasztja alá az abúzus-vádat. Lásd erről Fischer Eszter írását is (1994).

18 Lásd erről még Des Pres 1979, Hirsch 1995.

mazkodó, normális személyiségnek nevezünk, ő csak szélsőséges fokon valósította meg. Én úgy látom, hogy őt valójában a végsőkig konformistának nevezhetjük.”

Az a gyanúnk támadhat, hogy Bettelheim önmagát parodizálta Zelig parodisztikusan hiper-asszimiláns figurájáról szóló, komoly szakértői véleménynek álcázott nyilatkozatában. De paradox módon éppen ő volt az, aki „zsidó öngyűlölettel” vádolta – egyik parodisztikus írásában – Portnoyt, Philip Roth *Portnoy panasza* című regényének főszereplőjét, aki fiktív pszichoanalitikus terápiáját csak arra használja, hogy igazolást keressen öngyűlöletéhez, ahhoz, hogy ne kelljen fellázadnia családjá ellen, és hogy ne kelljen megszabadulnia a „gettó-mentalitástól” (Bettelheim 2010). Bettelheim számos írásban foglalkozott a holokauszt tanulságaival, ugyancsak öngyűlöletet, konformizmust, „gettó-gondolkodást” tulajdonítva az európai zsidóságnak, amiért szervezett ellenállás nélkül, vezetőinek együttműködésével hagyta magát a haláltáborokba terelni (1989b:243–273). A „gettó-mentalitás” hatékony ellenszerét látta a közösségi nevelésre épülő izraeli kibuc-mozgalomban, amelyet hosszabb ideg tanulmányozott a hatvanas években (Bettelheim 1969).

A zsidóság kollaborációját saját elpusztításában kárhóztatta például Dr. Nyiszli Miklós *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című könyve¹⁹ amerikai kiadásához írt előszavában (Nyiszli 2012),²⁰ az Anna Frankról szóló írásában pedig felröptette a Frank-családnak, hogy nem szöktek meg időben a megszállt Hollandiából, holott szerinte megtehették volna (Bettelheim 1960a). Bettelheim álláspontját nem kisebb személyiség igazolta, mint Hannah Arendt, aki az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében (magyarul: Arendt 2000) ugyancsak a passzivitást és vezetőinek kollaborációját vetette az európai zsidóság szemére. Míg azonban Arendt – az őt ért vádak és kritikák ellenére – erkölcsileg támadhatatlan maradt, Bettelheimet erkölcsi integritásában zúzták szét, sajátos „bűnbakká” lett, talán éppen azért, mert ő valóban ott volt a lágerben, bár nem eleget ahhoz, hogy megtapasztalja, milyen egy „igazi” haláltábor. Elkövetette azt a „bűnt”, hogy idejekorán kiszabadult onnan. Ő maga lett Zelig, a szélsőségesen konformista és asszimiláns kisémbert, aki – az autista gyerekek otthonában – maga is „agresszorral” válhatott, hogy azután élete végén agresszióját önmaga ellen fordítsa. Bettelheim március 13-án, Ausztria német megszállásának 52. évfordulóján lett öngyilkos, meglehetősen durva módszerrel, plasztikzacskót húzva a fejére (Roazen 2000:145). Egy volt páciense szerint „*Gazember volt. De zseniális*” (uo.).

Bettelheimével szemben Fromm erkölcsi integritása kétségbevonhatatlan volt, de a pszichoanalízis „mainstream”-jéhez képest mindvégig marginális pozícióban maradt, a főáram képviselői sohasem fogadták be maguk közé. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület, amelyből automatikusan kizáródott, amikor 1936-ban – már emigránsként – ki kellett lépnie az „árjásított” német egyesületből, sohasem vette őt vissza tagjai közé, ennél fogva az Amerikai Pszichoanalitikus Egyesületnek sem lehetett tagja. 1943-ban Fromm alapította a Ferenczi egykori elgondolásaiból kiinduló amerikai interperszonális pszichoanalitikus irányzat fő műhelyét, a ma is létező New York-i William Alanson White Intézetet, a Ferenczi-tanítvány Clara Thompsonnal, Harry Stuck Sullivannel, valamint korábbi feleségével, Frida Fromm-Reichmannal együtt. Később azonban súlyos vitákba

19 Nyiszli Miklós könyve először 1946-ban jelent meg. Újabb kiadása: Nyiszli 2010. A könyv – és az auschwitzi „Sonderkommando” szerepe – legújabbban a Saul fia című film révén került a figyelem középpontjába.

20 Ebben az amerikai kiadásban Bettelheim korábbi előszava utószóként jelent meg.

keveredett korábbi munkatársaival, és kivált az intézetből.²¹ A legélesebb támadásokat egykori frankfurti kollégáitól és harcostársaitól, Adornótól, Horkheimertől, Marcusétől kellett elviselnie, akik a freudi libidó- és halálösztön-tan elvetése miatt revizionizmussal, oportunizmussal, konformizmussal, a fennálló társadalmi rendhez való alkalmazkodás szükségességének hirdetésével, a freudi elméleti eredeti forradalmi és radikális tartalmának felhígításával vádolták. Fromm és Marcuse között nagy vita zajlott 1955-ben a *Dissent* című folyóiratban.²² Marcuse szerint Fromm a fennálló rendszert igazolja, feltételezve, hogy a szabadság, a szeretet és a boldogság megvalósítható egy represszív rendszer keretein belül, míg Fromm a marcusei álláspont ultraradikalizmusának tarthatatlanságára, a „Nagy Tagadás” értelmetlenségére, annak alapvetően antihumánus vonásaira mutatott rá. Bár elismerte, hogy az igazi szeretet – az emberi kapcsolatok „piacosítása”, a birtoklási orientáció eluralkodása miatt – inkább kivétel, mint szabály a mai társadalomban, korántsem tekinthető pusztán „konformista ideológiának”, hanem olyan célnak, amelyre minden embernek törekednie kell. A „frankfurtiak”, akik ekkor még igen nagy befolyást gyakoroltak az amerikai társadalomtudományi elitre, kritikájukkal alaposan megtépázták Fromm tekintélyét. Pár évtizeddel később az „elméleti antihumanizmus” – Althusser, Foucault, Lacan, Derrida posztmodernizmusa – számúzta végleg az akadémikus tudomány élvonalából Fromm avíttnak tűnő radikális humanizmusát és profetikus messianizmusát.

Természetesen Erikson sem úszta meg szárazon. Ha nem is olyan durván, mint Bettelheim, de ő is áldozata lett egyfajta „karaktergyilkosságnak”. Ez legérzékenyebb pontján, saját identitásában érintette. Egy Marshall Berman nevű politológus 1975-ben a *New York Times Book Review*-ban megjelent cikkében azt állította, hogy Erikson voltaképpen „saját magát találta fel”. Identitás-elmélete nem más, mint saját identitásválságainak elaborációja. Erik Homburger, ahogyan eredetileg hívták (az őt örökbefogadó apa, az anyját feleségül vevő karlsruhei zsidó orvos után), önkényesen választotta az Erikson nevet, azt sugallva, hogy ő saját magának, vagyis Eriknek lenne a fia. Az „Erikson” név a skandináv származásra utal, ám vérszerinti dán apját, akit személyesen nem is ismert, Valdemar Salomonsennak hívták. Amerikában már csak az Erikson nevet használta, csupán egy H betűt meghagyva a Homburgerből, ezzel is jelezve az asszimiláns pályát, azt az identitásváltást, amelynek során német zsidóból amerikai protestánsná vált, mintegy újraírva saját családtörténetét. Ahogy maga írja az emigráns lét követelte változásokról: „Az embernek a változásból magából kell kialakítania az identitását, abból a képességéből, hogy a változást válassza, mint az élet alapelemét” (idézi Friedman 1991:227).

Berman és mások is Erikson szemére vetették, hogy Luther-könyvében még csak említést sem tesz Luther olykor igencsak durva antijudaista megnyilatkozásairól, holott ez a modern antiszemitizmusban és náci propagandában is nagy szerepet kapott (noha persze teljesen történelmietlen volna Luther és Hitler között direkt párhuzamot vonni). A *fiatal Luther* Erikson nagyszabású kísérlete volt arra, hogy identitás- és életciklus-elméletét a történelmi múltba, a reformáció korszakára alkalmazza. A pszichohistóriai „családtörténet” történész- és teológuskörökben annak idején is nagy figyelmet keltett, de több kritikus kifogásolta, hogy Erikson önkényesen bánik a forrásokkal, illetve számos forrást figyelmen kívül hagy, az idős Luther megnyilatkozásait vetíti vissza a fiatalra, a történelmi hűséget feláldozza saját konstrukcióinak érvényesülése érdekében.²³ Ilyen kifogásokat ve-

²¹ Lásd Friedman 2014:183–214.

²² Lásd részletesebben Durkin 2014, Erős 2001.

²³ A forráshiány vagy forráskezelés, illetve az értelmezés önkényessége persze a pszichohistória vagy pszichobiográfia általános prob-

tettek fel Erikson modern kori pszichohistóriáival, így a Gandhi-könyvvel és a Gorkij-tanulmánnyal szemben is.

Eriksonnak sem volt sokkal több szerencséje a mainstream pszichoanalízissel, mint Frommnak, aki egyébként kifogásolta, hogy Erikson számos gondolatát a *Menekülés a szabadság elől* című művéből merítette, anélkül, hogy megfelelő módon hivatkozott volna rá. Bár Erik sokkal kevésbé radikálisan, sokkal óvatosabban deviált az ortodox Freudtól, mint Erich, „anyamestere”, Anna Freud és a korszak más „mainstream” pszichoanalitikusai a szemére vetették, hogy nem valódi pszichoanalízist csinál, hanem egyfajta pozitív pszichoterápiát, amelyben nem az én tudattalan elhárításai, hanem az alkalmazkodás tudatos folyamatai kerülnek előtérbe.

Más oldalról Erikson identitás- és életciklus modellje kapta a legtöbb kritikát. Bírálták az elmélet egyoldalú pszichologizmusát, amely szerint az identitást alapvetően nem a társadalom strukturális, hatalmi viszonyai, hanem az individuum belső törekvései és erői alakítják. Erikson identitás-elmélete normatív módon előírja, milyen az „egészséges” vagy „jó” identitás. Ennek az identitásmodellnek leginkább az amerikai fehér középosztályhoz tartozó fiatal férfiak felelnek meg, feltéve, ha sikerült „jó”, azaz a kulturális és társadalmi elvárásoknak megfelelő megoldást találniuk csecsemő- és kisgyermekkor, iskoláskor, kamasz- és ifjúkori kríziseikre. Ennek a fejlődési folyamatnak Erikson univerzális és ontológiai érvenyt tulajdonít, az identitás újabb mai elméletei viszont az identitást, a „szelfet” narratív konstrukciónak, s nem valamiféle esszenciális „dolognak” tekintik (Gergen 1991).

Friedman könyve szól arról is (Friedman 1999:423–436), hogy az identitás- és életciklus modell legradikálisabb vitatói a pszichoanalízis feminista kritikusai voltak, akik Eriksont éppúgy, mint Freudot a férfidominanciát fenntartó kulturális mítoszok képviselőjének tartották. A hatvanas és hetvenes évek feminista szerzői, Naomi Weisstein, Kate Millet, Germaine Greer különösen Erikson „belső és külső tér” elméletét (Erikson 1960b) bírálták, rámutatva arra, hogy a nőknek tulajdonított „belső tér” és a férfias „külső tér” fenntartja, sőt tovább erősíti a pszichoanalízis biológiai alapú esszencialista gender-felfogását és a szexuális szeparatizmust. Más feminista gondolkodók, mint például Carol Gilligan, azt kifogásolták Eriksonnál, hogy modellje férfi-centrikus, nem hagy teret a női identitás önálló kibontakozásához. Gilligan szerint a nők számára egy másik identitásfejlődési modell vár kidolgozásra, amelyben a hangsúly nem annyira a leválásra és a függetlenségre esik, mint a férfiaknál, hanem az intimitásra és a kapcsolatiságra (Gilligan 1982). Mindenesre Erikson társadalmi nemről alkotott felfogása – csakúgy, mint Frommé és Bettelheimé – meglehetősen konzervatív, esszencialista vonásokkal rendelkezik, a homoszexualitást pedig – sok más korabeli pszichoanalitikussal együtt – alapjában véve patológus jelenségnek tartották. Mindez azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Összefoglalásul: Erikson, Fromm és Bettelheim életútja jellegzetesen emigrációs pálya volt, a maga asszimilációs csapdáival. Életműjük Amerikában bontakozott ki, de meghatározóak voltak európai tapasztalataik és kérdéseik: a szabadság értelme, a túlélés dilemmája és az identitás mibenléte. Ezek a kérdések azóta sokféle átfogalmazáson és újraértelmezésen mentek át, mindazonáltal mindmáig aktuálisak maradtak. Éppen ezért Erikson, Fromm és Bettelheim hanyatlásának és bukásának története legalább annyira izgalmas és tanulságos, mint felemelkedésüké.²⁴ Bettelheim tekintélyét – érdemeitől függetlenül – lerombolták a leleple-

---

lémája is (lásd pl. Botond 1998, Kőváry 2014, Kövér 2014).

24 Nagy kísértés lett volna hármójuk mellé Wilhelm Reichet is „bevenni”, akinek pályája ugyancsak egy jellegzetes emigráns pálya volt. Tündöklése még fényesebb, bukása még nagyobb volt, mint kortársaié, személye pedig végtelenen megosztó maradt. Életművével azonban korábban részletesen foglalkoztam (Erős 2001).

zések és gyanúsítások, Eriksont pedig kanonizálták és tankönyvi anyaggá szimplifikálták. Frommot, az egyik leghíresebb „elfelejtett értelmiségit” viszont, mint számos jel mutatja, reneszánsz „fenyegeti”: a posztmodern „antihumanizmus” hanyatlásával együtt a radikális humanizmus is új értelmet nyerhet (Durkin 2014).

HIVATKOZÁSOK

- Agamben, G. (2002) *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
- Aichhorn, A. (1925/1951) *Wayward Youth*. London: Imago.
- Arendt, H. (2010) *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest: Osiris.
- Bacciagaluppi, M. (1993) Ferenczi's influence on Fromm. In Aron, L. – Harris, A. (eds.) *The Legacy of Sandor Ferenczi*. Hillside, NJ: The Analytic Press, 186–205.
- Bettelheim, B. (1943/1988) Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben. In Bettelheim 1988:39–82.
- Bettelheim, B. (1967) *The empty fortress. Infantile Autism and the Birth of the Self*. New York: The Free Press.
- Bettelheim, B. (1969) *Children of Dream*. New York: Macmillan.
- Bettelheim, B. (1976/1985) *A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat.
- Bettelheim, B. (1986) *Surviving the Holocaust*. London: Fontana Books.
- Bettelheim, B. (1988) *A végső határ. Tanulmányok*. Európa: Budapest.
- Bettelheim, B. (1987/1994) *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről*. Budapest: Gondolat.
- Bettelheim, B. (1989) *Freud's Vienna and other essays*. New York: Vintage Books.
- Bettelheim, B. (2010) Portnoy pszichoanalízisben. Dr. O. Spielvogel New York-i pszichoanalitikus iratai közül előkerültek terápiás jegyzetei. *Holmi*, 5. <http://www.holmi.org/2010/05/bruno-bettelheim-portnoy-pszichoanalizisben-palyi-mark-forditasa>.
- Bodek, R. – Lewis, S. (eds.) (2010) *The Fruits of Exile. Central European Intellectual Immigration to America in the Age of Fascism*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Boder, D. (1949) *I did not interview the dead*. Champaign: University of Illinois Press.
- Botond Á. (1998) *Pszichohistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Burston, D. (1991) *The Legacy of Erich Fromm*. Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.
- Coser, L. A. (1984) *Refugee Scholars in America: Their Impact and Their Experiences*. New Haven: Yale University Press.
- Des Pres, T. (1976) *The Survivor. An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford – New York: Oxford Univesita Press.
- Des Pres, T. (1979) The Bettelheim Problem. *Social Research*, 4, 619–647.
- Durkin, K. (2014) *The Radical Humanism of Erich Fromm*. London: Palgrave-Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9781137428431>.
- Erikson, E. H. (1950/2002) *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Erikson, E. H. (1958/1991) A fiatal Luther. In *A fiatal Luther és más tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 7–387.
- Erikson, E. H. (1960) Inner and Outer Space: Reflections on Womanhood. *Daedalus*, 93, 582–606.
- Erikson, E. H. (1964) *Insight and Responsibility*. New York: London.
- Erikson, E. H. (1969) *Gandhi's truth*. New York: W.W. Norton.
- Erős F. (1991) A történelem sztálinista újraírása. *Thalassa* (2), 1, 92–97.
- Erős F. (2001) *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.
- Erős F. (2013) A pszichoanalízis és a közép-európai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében. *Kritika*, 42(9–10):10–14.
- Fischer E. (1994) *Egy „hamis próféta” különös története*. http://www.fischereszter.hu/irasok/egy_hamis_profeta.pdf.
- Fleming, D. – Bailyn, B. (szerk.) (1969) *The Intellectual Migration: Europe and America, 1930–1960*. Cambridge, MA: Belknap, Harvard University Press.
- Friedman, L. J. (2014) *Love's Prophet. The Lives of Erich Fromm*. New York: Columbia University Press.
- Friedman, L. J. (1999) *Identity's architect. A biography of Erik H. Erikson*. New York: Scribner.
- Fromm, E. (1941/1993) *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.
- Fromm, E. (1959) *Sigmund Freud's Mission*. New York: Harper and Row.
- Fromm, E. (1956/1984) *A szeretet művészete*. Budapest: Helikon.
- Fromm, E. – Suzuki, D. T. (1960/1986) *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon.
- Fromm, E. (1961) *Marx's Concept of Man*. New York: Frederick Ungar.

- Fromm, E. (1976/1994) *Birtokolni vagy létezni?* Budapest: Akadémiai.
- Gay, P. (1968) *Weimar Culture: The Outsider as Insider*. New York and Evanston: Harper and Row.
- Gergen, K. J. (1991) *The Saturated Self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirsch, H. (1995) *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life*. Chapel Hill: North Carolina University Press.
- Jay, M. (1986) *Permanent Exiles*. New York: Columbia University Press.
- Kellermann, N. (2009) *Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*. New York – Bloomington: iUniverse.
- Kolnai, A. (1939) *The War against the West*. New York: Viking Press.
- Kövér Gy. (2014) A biográfia nehézségei. In Kövér Gy. *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris, 17–39.
- Kőváry Z. (2014) *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Budapest: Oriold és Társa.
- Löwy, M. (1988) *Rédemption et Utopie. Le judaïsme libertaire en Europe Centrale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- McLaughlin, N. (1998) How to Become a Forgotten Intellectual: Intellectual Movements and the Rise and Fall of Erich Fromm. *Sociological Forum*, 2, 215–246.
- Mészáros J. (2008) „Az Önök Bizottsága”. *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*. Budapest: Akadémiai.
- Nyiszli M. (2010) *Mengele boncolóorvos voltam az auschwitzi krematóriumban*. Budapest: Magvető.
- Nyiszli, M. (2012) *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*. London: Penguin.
- Pick, D. (2012) *The Pursuit of the Nazi Mind. Hitler, Hess, and the analysts*. Oxford: Oxford University Press.
- Pollak, R. (2005) *Az igazi Bruno Bettelheim*. Budapest: Európa.
- Reich, W. (1933/1970) *The Mass Psychology of Fascism*. New York: Simon and Schuster.
- Roazen, P. (2000) *Political theory and the psychology of the unconscious*. London: Open Gate Press.
- Sutton, N. (1996) *Bettelheim: A Life and a Legacy*. New York: Basic Books.